

виступають чисто літературні прикраси, додані Кліриком, напр., сей «украшений вступ»:

Кгды высокого неба незычливые обороты на падольт земный кола свои накеровали, кгды нефортунные звъзды на хрїстанское покольные розсыпаными своими променьми ударили, кгды темные хмары съ Чорного вынікаючи моря заразливими мглами землю окрыли; кгды псевдо-профета Магмета хвалици (поклонники) Сарацени на свѣтъ ся появивши мощь свою розширали; кгды вслѣд за ними ядовитые Турци наступивши страшнымъ шумомъ свѣтъ заглушали, кгды смокъ яду наполненымъ умысломъ не только восточные границы и греческие сцетра пожиралъ, але и заходнымъ панствомъ дужо дотиралъ, кгды увесь свѣтъ плащемъ смутку, скорби и вздыханія приодъвати ся почалъ, кгды цвѣтъ красы и утѣхи хрїстанской жаркимъ огнемъ усыхалъ,— тогды Евгений папа римскій послалъ до цесара константинопольского послы свои просячи, радячи, упоминаючи, абы о покою, згодѣ и оборонѣ промышлялъ . (с. 433).

У Курбського коротше і сухіше:

Егда уже умножишася антихрїстовы стаинники на земле — Сарацени, псевдопрофита Магомета чествующее, маложе последи возшумѣша окрестъ ходяще Турцы безбожные, несогласія ради и презлишные ради гордости безумныхъ грецкихъ начальниковъ, и досаждаху оные нечестивые не токмо грецкому скипетру, но и римскому не помалу — узрѣвше сие папа римскій посылаеть ко цесарю грецкому»

Ще ясніш пізнаємо ми Кліриків патетизм у закінченнях:

«Где жь нынь Афонъ гора святая, пустынники и скитники цвѣтушая? Где окраса и оздоба монастырей и церквей твоихъ? Яко еси опустѣло и осиротѣло! Яко надъ тобою вмѣсто свѣтлости аеръ наполнив ся дымовъ, скваровъ! Яко стѣны твои прикрылъ порохъ погорѣльскъ! Яко стежки твои поплюсканы кровю! (с. 472)

«Обачъ же ту зъ давныхъ преслѣдованье часовъ, сыну Востока, облюбеницы Хрїстовы! А ку концу — заходу свѣта того не отступуй Солнца Правды и матки своєї, в пеллохахъ еще тираны суровыхъ Иродовъ порожею и надъ разливаньемъ отъ нихъ крови въ утиску выхованои, през огонь (и) мѣчь досвѣтчонои и коронованои! (474).

«Твоя родителка не в роскошахъ свѣта того, але в гуняхъ, скурахъ, волосяницахъ по горахъ, яскиняхъ, пропаstechъ волочачих ся, опущеныхъ, утисненыхъ — поруганье, везенье, темници, камѣнье, пилованье, мечи скромне зносячихъ, которыхъ не былъ годець свѣтъ — сыновъ спложала! Такихъ и васъ — сыновъ теперешнихъ восточныхъ мѣти хочеть! Тое вамъ на тестаментъ zostавуеть! Того по васъ потребуеть! Того зычить абы сте прошедши тутъ сквозь огонь и воду впроважены были до оногo вѣчногo покою! Аминь

З порівняння з оповіданням Курбського безсумнівно видно, що Клірик приложив старання, аби зробити повість можливо грізною і патетичною. Коли, напр., у Курбського родоський абат з «римлянами» засаджують грецьких єпископів на 15 днів до в'язниць і морять голодом, щоб змусити до підписання соборних постанов, і справді ті, що не померли з голоду, підписали їх,— у Клірика римляни, замкнувши греків, ім «розмаитые муки задавали: одних го-

лодом п'ятнадцять день морили, іншихъ огнемъ пекли, другихъ душили, давили; въ котормъ везенью тые мученическіе короны приняли и помучени... котормъ тѣла потаємне ночью ховано, а руки ихъ до тои своєї унѣи по смерти ихъ подписовано» .. (с. 464).

У Курбського патр. Йосифа римляни закупають грішми, і він, очевидно добровільно, підписує соборні постанови, тільки не доводиться йому грошей тих донести додому: він нагло вмирає у Венеції під час повороту. У Клірика патріарх задарований і застрашений дає згоду на унію, але потім загризло його сумління і він не давав підпису; тоді його задушили, а від його імені сфальшували тестамент, котрим він нібито приймав унію (сей тестамент відіграв важну роль у повісті Скарги), — і под.¹

Загалом, як я вже вище сказав, оповідання Клірика доволі живе і белетристично закрашене, але все-таки видко — епічне оповідання не було його стихією. Іронія і пафос — се його сильніші сторони. Патетичним настроєм він часом зближається до Вишенського і йде часом вразно його слідами. У Клірика теж сильно і патетично бринить ся загальна нота — спільна, щоправда, всьому православному апологетичному письменству сеї доби, — що православним призначено страждання і пониження, в противність західній церкві: мовляв, сю дорогу визначив Бог для спасення православних, і вони — коли хочуть бути вірними синами своєї церкви і свого народу і не хочуть вийти з божого призначення, мусять терпеливо й покірно йти сею дорогою, лишивши апостатам і еретикам утихи, роскоші і славу сього світу.

Се відгомін старих аскетичних ідей, відроджених у письменстві XIV—XV вв., що виявили себе так пізно — і досить несподівано — в літературній творчості відродження кінця XVI віку.

Дам'ян Наливайко, згаданий мною вище словами Смотрицького, мусить бути пом'янутий трохи ширше. Про нього

¹ З того, що Потій у своїй відповіді Клірикові каже, що видана ним «Історія Флорентійського собору» була йому і перед тим звісна («не взглядом тоє змышленое баламутни, которое препись и я у себе маю» — Пам III с 1103), і він не закидає Клірикові змін чи додатків до того старшого тексту, можна б думати, що Клірик не вніс ніяких важніших змін — бо інакше Потій би йому того не пропустив. Але можливо, що Потій хоч похвалився тим «преписом», але зі змістом його не був знайомий і не пощкавився порівняти його текст з Кліриковим. Бо, напр, така велика різниця в оповіданнях Курбського і Клірика про смерть патріарха Йосифа ледве чи може бути інакше пояснена, як тільки переробкою Клірика.

небагато знаємо¹, але те, що знаємо, дає відчувати в нім цікаву, колоритну і дуже впливову й авторитетну в острозькому гурті постать Смотрицький в цитованому місці відзначається про нього з великим поважанням — у моменті свого повного розриву з православними кругами:

Минулого року зійшов з цього світу тут, у сім краю муж немалого поважання в народі Руським — як за набожність свого життя, так і за відомість догматів віри (На боці прописано «Погляд небіжчика отця Дамяна Наливайка на скрипт Ляментовий») ² Живи й тепер поважні люди — священики острозької капітули, що в їх присутності він голосно говорив про скрипт Ляментовий, що він рівний писанням Золотоустого повагою описаної в нім правди божої, і нам годиться за нього кров свою проливати і душу покласти А скільки тому подібних голосів перед виходом скрипту Ляментового було про скрипти Зизанія і Філалета? Про скрипт же Клірика з уст того покійного мужа я чув, що він його не хвалив, і що то він був той, що відрадив власникові того міста, котрим себе потитулував потім Клірик (кн Острозькому), аби не підписував своїм іменем того скрипту — як то він був уже умовився з його автором ³

Се писалося при кінці 1629 року, і смерть Наливайка припадає, значить, на р 1628. Поради Острозькому щодо «Клірикового скрипту» належать до р. 1598. Таким чином, на протязі цілих тридцяти літ отець Дам'ян виступає впливовим, авторитетним членом, чи навіть провідником острозького гурту — славний побожним життям і богословською ерудицією Але офіційної ролі він не грав, навпаки, він сам заставався на заднім плані, і його-таки, мабуть, свідомо старались не висувати на фронт українського церковного і літературного життя — з огляду на його ім'я, що зробило такий сильний ефект у 1596 році.

Як відомо, Дам'ян був старшим братом голосного «царя Наливая», козацького ватажка, що здобув таку незвичайну популярність у сучасників і потомства. Ксьондз Йончинський, що зібрав острозькі перекази про сю родину, оповідає, що їх батько, з ремесла кушнір, з острозького передмістя, був звісний з завзятої, непогамованої вдачі: ходив в козачтво, бував на морі й був завзятим ворогом латинської церкви і духовенства⁴. Мабуть, на сім ґрунті у нього й вийшов гострий конфлікт з попереднім його поміщиком Калиновським, на Поділлі, і змусив його, старого Наливайка, перенестися під протекторат православного магната. Старшого свого сина він приспособив до церковної кар'єри, серед-

¹ Спробу підсумку всього відомого про нього дає нова стаття К Копержинського, що має вийти незадовго в «Науковим Збірнику за р 1927»

² Себто «Тренос» Смотрицького

³ «Paraenesis» с 7, пор вище

⁴ Його оповідання й інші звістки про родину Наливайків в Історії України-Руси т. VII с 217—8

ній — Северин — попереду займався батьківським ремеслом, потім заміняв його на воєнне і вступив до воєнної служби на дворі князя Острозького; тільки третій зостався при скромнім міщанським хазайстві. Подібно як Северин, отець Дам'ян відзначався гарним, імпазантним виглядом («шляхетська статура» — каже про нього Йончинський), сильним темпераментом, незвичайною вимовою проповідника, агітатора, мітинговця: держав під своїм впливом і старого князя, і його двір, і народні маси острозькі: його запальними промовами уніати й католики поясняли всякі вуличні ексцеси острозькі. Зимом 1595—6 р. справді, як відомо з судових актів, отець Дам'ян разом з братом Северином брав участь у збройних наїздах острозького двору на учасників і прихильників уніатської акції. Северин — тоді вже голосний козацький ватажок, прославлений походами 1594—5 років, прийшов з своїми ватагами до острозьких маєтностей, може бути — закликаний Дам'яном, і під фірмою і відповідальністю Северинових козаків, але, очевидно, за вказівками острозького двору, пішли напади на його противників, в тім числі, кажу — на людей, причетних до уніатської інтриги. Старий князь і його двір у тім часі були дуже войовничо настроєні: опираючись на протестантських магнатів та приязних козацьких ватажків, вони готові були йти на все, до збройного повстання включно, щоб відстрашити уряд від протегування унії й зломити інтригу владик. Скільки в тім було впливів і темпераменту Дам'яна, того, мабуть, ніхто вже нам не скаже, але, судячи з судових скарг, де він виступає учасником наїздів, відвозить заграблене майно, перетримує забраних коней і т. д., видно, що він війшов був у сю дрібну війну дуже одверто, з усім своїм темпераментом¹. Та скоро виявилась вся небезпечність сеї війни — що уряд дуже твердо стоїть при унії, не дає себе застрашити, а навпаки — готов її підтримувати, ні перед чим не спиняючись. Острозький двір рішив бути обережнішим, і сам отець Дам'ян у тім числі. Після того, як Северин Наливайко попав у вороги Речи Посполитої і на нього посунуло коронне військо, а ще більш по тім, як козацьке військо видало його як привидцю повстання, зимові походи братів Наливайків: острозького попа і козацького бунтівника стали дуже «лоскотливим» епізодом, і вороги православної опозиції на всякі способи стали його роздмухувати і використовувати. Се було правдоподібною причиною, чому Северина Наливайка не скарали смертю відразу, гуртом з іншими провідниками, виданими на Солониці, а мучили на різні способи більш

¹ Судові акти в Архиве Ю З Р. III. І с 83—100 і 136—9.

як півроку, силкуючися довідатися щось з високої політики: про його союзників і протекторів та їх політичні плани. З уніатської сторони пущено було на православних взагалі прізвище «Наливайків»; воно робило їх причетними до тих гіпотетичних повстанських планів «царя Наливая», і трапляли не тільки в скараного Северина, але і в живого Дам'яна. Отже, се було великим щастям для нього, що кн Острозькому вдалось загасити справу тих наїздів (до котрої й його самого притягано), і з того Дам'ян і його острозькі товариші витягли науку для себе: не треба було мозолити очей противній стороні й викликати її на дальші доходження! От ми й бачимо Дам'яна під час Берестейського собору на дуже скромних ролях¹, і далі він зостається скромним священником. «Даміан недостойний пресвітер» — се його звичайний підпис і літературне ім'я; ніколи, здається, не підписується він сам Наливайком — хіба треті особи його так називають.

Може, тому так сіро і непомітно виступає його постать і в літературі. Острозькі видання того часу мають здебільшого анонімний, колективний характер. Ім'я Дам'яна виступає в чотирьох книгах: се «Охтаикъ сирѣчь Осмогласникъ», надрукований 1604 р. в Дерманському монастирі (закінчення книги має підпис Дам'яна); «Листъ Мелетія ст. патріярха александрійского до вел. епископа Ипатія Потѣя», там же 1605 р. (підпис Дам'яна має стаття про різниці східної церкви з римською); «Молитовникъ» (звичайно згадуваний під назвою «Требника»), друкований в Острозі 1606 р. (Дам'янове ім'я стоїть під «Предмовою»); «Лѣкарство на оспалый умыслъ челоувѣчій», збірка моралістичного змісту, видана в Острозі 1607 р. (Дам'ян підписав тут теж «Предмову на листъ до чителника»)². В дійсності він

¹ Пам. Подем. Лит III с 336, архивъ ЮЗР. I I с. 516, 529.

² Каратаев ч 176, 178, 184, 190. Подаю сю останню передмову як взірець Дам'яновоі прози:

Предмова на листъ до чителника

Прироженью челоувѣчому, такъ назбыть до грѣха склонному, и снадне увести ся дати до злости могучому, великіе обороны и подпоры и престроги Богъ дароваль, през писмо людей святыхъ, такъ в ихъ святоблिवомъ и побожномъ животѣ, яко и в порадахъ, наукахъ и напминаньяхъ до людей розныхъ становъ, в розмантыхъ грѣхахъ чиненыхъ,— яко на остатокъ и в самомъ ихъ плачу й оплакованью непослушенствъ и затвердѣлосте сердець людскихъ Абовъмъ и то оныя святые божіе и отцевское милости наполненые мужеве над людми злыми, згибели и каранья годными чиневали

Яко напродъ Самоиль пророкъ.— По многомъ напминанью, которое чинилъ до кроля Саула, и кгда его имъ далъи до большое злости й гнѣву божого приходячого бачилъ, плакаль и слезы вылеваль над нимъ, жалуючи упадку его.

Тоєжь тежь чинилъ і Исаія, по многомъ напминанью и престрогахъ, которые от Бога былъ посланъ оповѣдти домови Израильскому. Чого кгда не послухали и не приняли, плакаль такъ мовячи:

прикладав свою працю, мабуць, не тільки до сих книг. А з другої сторони, дуже трудно зміркувати, що належить Дам'янові в тих книгах, де записане його ім'я, а що було ділом інших співробітників, ділом колективу. Ті статті, що підписані його іменем, особливого літературного інтересу не мають, але ними авторство Дам'яна, очевидно, не обмежувалось його ініціатива і праця йшла, мабуць, значно далі, і

Не дѣйте мене, да ся горцѣ въсплачу,
и не належите утѣшающе мя о сѣкрушении дщери рождения моего,
яко день мятежень и пагубень то естъ
Допустѣте ми абым горко плакаль,
и занехайте мя тѣшити о спустошенью цорки люду моего,
абовѣмъ день естъ трѣвоги и згибели

Плакаль і Іеремія пророкъ, напрод о упадку в грѣхъ народу Израильского, а потым і о срокгом покаранью за тые грѣхи, о чомъ естъ книги его плачу

А нѣкоторые з нихъ впрод еще нѣмъ кто зосталъ злымъ, вѣдаючи тылко же маеъ быти злымъ, плаковали Яко Єлисей пророкъ плакаль над Азаилемъ туж при бытности его О що и пытанъ былъ от того ж Азаила мовячи, чому господинъ мой плачетъ? И отповѣдѣль ему пророкъ мовячи, ижъ будешъ чинити злое в сынохъ Израилевыхъ

На остатокъ и сам сынъ Божій плакаль з великим нарѣканьемъ над мѣстом Іерусалимомъ мовячи О кгдабысь ты то вѣдалъ дня того твоего, що естъ ку покоеви твоему, але нынѣ закрыто естъ то перед очима твоими, й далѣй

Тот же теды способъ и в нового тестаменту святыхъ многих найдуемо быти заховываный, а особливе у святого Іоанна Златоустого, которого всѣ писма, нарѣканья и плачу суть наполнены, але наивласнѣй и наибольшей тот листъ, который нѣчого иншого не естъ, едно плачь Яко самъ мовит Еслибы то, повѣдает, можна жебы ся писмо перемѣняти могло в слезы и в плачь, с тыхъ бымъ тобѣ листъ утворивши послалъ

Который то листъ былъ натотчасъ до человекъ упалого в грѣхъ отступленя от иночества писанный, именовъ Феодора, але рачей в особѣ его до каждого человекъ грѣшного, абовѣмъ каждый не естъ без грѣха, яко мовит Іовъ И кто ж можетъ быти чистым от грѣха, жаденъ бы тежъ й единъ день животь его былъ на свѣтѣ

И если на потребуютъ здоровые лѣкара, але хорые,— а мысмо всѣ ведлугъ пророковъ хорыми, яко мовить Исаия нѣмашъ в нихъ цѣлости, нѣмашъ якъ плястра приложити, от ногъ до головы все тѣло едина рана

Прето що-бысмо мѣли каждый з насъ поединкомъ, каждый на свой грѣхъ шукати собѣ лѣкарства, ото маемо всъ на вшыелкіе злості лѣкарство Которое если такъ великимъ хоробамъ подолати (яко тут обачишь) могло,— твоимъ вродам улѣченьемъ и заглаженьем за помочу Божею и овшемъ будетъ мочи Если тылко такъ яко ся годить уживати его будешъ

Абовѣмъ каждый грѣхъ однако, але розмаите сердца и умыслы чоловѣче заражает Едины в великихъ злостех будячихъ назбѣтъ убеспечаеъ. А другихъ в мнѣйшихъ назбѣтъ страшитъ й до отчаяня приводитъ И не такъ далече злості и грѣхи, яко по грѣху дивные и опасные розуменья наши о нашихъ грѣхахъ насъ albo заводять albo трвожатъ Зачим и до полѣпшеня живота напродъ, и старанья о улѣченью злостей прошлыхъ нелачно здаеъ ся намъ приходити А прето воля наша и розуменье наше в насъ впродъ лѣкарства потребует. Тожъ самый грѣхъ, который яко напочатку залецаньемъ ся своимъ умѣет хитре в чоловѣка вкрасти й блудити, такъ наостатку незмѣрною боязни грозит и страшитъ А то з жродла духа лукавого выплынуло, кото-

може бути, напр, що остання з цих публікацій — найбільш цікава з літературно-ідеологічного погляду «Лікарство» з його моралістичними віршами, що будуть наведені в останнім розділі, ціла належить заходові й замислові Дам'яна.

Крім друкованих праць, маємо з його іменем одну рукописну, змістом своїм зближену до сього «Лікарства»: се вибірка слів і афоризмів з різних церковних і світських джерел, у дефектній збірці, писаній письмом «другої половини XVI в.», як її означає акад. Соболевський¹ Ім'я Наливайка носить один з розділів її, затитулований: «Лекції словенскіє Злотоустого отъ Бесѣдъ евангельскихъ от иерея Наливайка выбраніє»: се афоризми з св. письма, учителів церковних і античних авторів, в тексті церковнослов'янським і в сучаснім українським перекладі (так, як се ми маємо в «Лікарстві» — у виданім там «Тестаменті цесаря Василя»)². Але в збірнику таких вибірок єсть кілька, і дуже можливо, що вони також вибрані Дам'яном Наливайком, як се здогадується ак Соболевський. Той факт, що він тут зветься своїм прізвищем, може, вказує, що ці вибірки були переписані справді раніш катастрофи 1596 року

Нарешті ще на один анонімний твір хочу я звернути увагу. Се маленька реляція з Берестя, з собору 1596 р, що визначається цікавим, дещо жартівливим тоном, що нагадує

рий напочатку умышлене вшелякий грѣхъ за речъ малую удает, а кгда ся южь станет, то в тот час барзо великим чинит

А прето тот листъ каждый кто кольвекъ въ яком кольвекъ грѣху найдучий ся читай! Которий нѣчого иншого не ест, едно с писмъ старого й нового тестаменту душам зарожоным утвореное лѣкарство То пристанъ хвѣючому ся великости злостей То потѣха зафрасованому тяжкостью грѣховъ То порада й лѣкарство зараженому спросностю злостей

Роскохай же ся в том каждый богобойный, покорне прошу! И шобьсь мѣлы у кого иншого розмаитыхъ порадъ шукати, и на нихъ ся часомъ омыляти, альбо себе непевными убезпечати, ото маешъ готовую Не нынешнего вѣку людей, але самого межи святыми святого, и патриархами апостолоское вѣсточное церкви святое патриархи, и отцемъ отца Которого с тыми молитвами яко намъ дароваль Господь Богъ то видѣти й одержати, такъ абы и ку-поправѣ живота своего то далъ й уживати

Приданъ тежъ естъ за тымъ же листомъ тестаментъ цесара крещкого Василя до сына своего Льва филозофа й цесара Которого тестаменту пожиток и потребу не хочу абысь з залецанья моего, але рачей з самого читанья зрозумѣль Для того й простою мовою на другой сторонѣ слово в слово, дорожачи вырозуменья того пожитку й потребѣ, написати важилем ся. Що все ласкавому твоему баченью и себе самого отдаю Даміанъ недостойный прешвистеръ

¹Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ югозападно-русского письма XVI—XVII в., Чтения общ. Нестора т IX с 19

²Про нього нова розвідка ак Перетца — Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы, I, 1926.

старого Смотрицького, — на жаль, захована в досить знищеній копії. Має напис: «От сынода Берестейского через священника Корытского мнѣ данное для вѣдомости», що, можливо, треба розуміти як записку «священника з Корця». Я наведу сю маленьку записку в цілості, бо вона варта того:

Року 96 октебра 6 дня въ среду, въ четвер, въ пятницу и субботу сыноды былъ у Берестью великий, Грекомъ зъ Римляны о зъедноченью, на которомъ митрополить Рогоза и владыки: полоцкій Германко, володимерскій Потѣйко, луцкій Кривилко, холмскій Збирошко, пинскій Ионище — яко перво крыянкомъ, покутнѣ и подступно до римского папы сонмища, отступивши православия святого греческого вселенского бѣгали (а никто ихъ — яко пророкъ Иеремія и апостолъ до Римлянъ въ главѣ десятой мовятъ — не слалъ!), — такъ и теперъ явно сами только приложили ся и повинули ся однѣ! За што заразъ отъ Римлянъ въ замку чествованы, и яко медвѣди музыку скоромошскою — тарарушками утѣшаны, але раднѣй — посмѣваны были! Ино не одноѣ овечки словесной за собой потягнути и взяти не могли, только сами одни волку ся отдали. А стадо, хвала Богу, вицѣль все самымъ Богомъ охраняемо, вкупѣ и единого сердца и устѣ въ православии давнемъ ко хвалѣ божой zostало. А они яко змѣнники и супостаты, присяги господаря короля и волностей и покою хрестіанского нарушители и сказцы, черезъ легкотовъ патріаршихъ и иныхъ митрополитовъ, епископовъ, архимандритовъ, игуменовъ, протопоповъ и презвитеровъ, числомъ сту шести особъ, а къ тому князей, пановъ и пословъ ихъ съ обоихъ панствъ съ коруны Польской и великого князства Литовского многихъ, и огуломъ всѣми православными хрестіаны — отъ духовенства и власти церковное отсужоны, и со все влады святительскоѣ обнажены и за простыхъ вымѣнены суть. И соборнѣ (ухвалено посольство) до господаря съ прозбами отправити и послати (абы е королевская милость) маетности церковные отъ нихъ отобрати росказать, (а на мѣстце тыхъ) змѣнниковъ иныхъ правовѣрныхъ и статочныхъ пастырей — митрополита и владыкъ подати рачиль. А дотолъ поки (тые змѣнники) будутъ, тогда у молитвахъ звыкльыхъ патрярха царгородскій куръ Гавриль маеть ся отъ священниковъ упоминати и похваляти. А (тыхъ змѣнниковъ) завжды опушонныхъ и въ згордѣ мѣтъ, и за епископы почитаны не мають быти. И такой skutokъ того сыноду стал ся¹.

Потій. Проти православної фаланги з уніатської сторони вступає в сім часі один тільки Потій. Він організатор і політичний борець, і одинока літературна сила уніатів: полеміст, проповідник, історик уні, на своїх плечах виносить він її, рятуючи своєю незвичайною енергією від упадку. Се загальноприйнятій погляд, що, незважаючи на яку могутню поміч і підтримку папської курії, королівської влади, католицького кліру і католицької аристократії Польщі, тільки завдяки великій енергії і здібностям Потія та повній безоглядності і неперемінливості в способах боротьби, що він виявив, Берестейська унія не лишилася при загальній во-

¹ Акты Зап. Россіи IV с. 146, в скобках те, що я доповняю наздогад — викрапковане видавцем